Ч
891.99
Ч-83

N 6959

ՔԻԻՐՏ ՊԷԿ

ԳԹԵՐ ՀԱՅ-ՔՐԻՍՏՈՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Ա. ՀԱՏՈՐԻԿ

Մ. Տ. ԵՒՈՏ

ԲԱՐԻԶ

1902

ՔԻՒՐՏ ՊԷԿ

ԳԾԵՐ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

1001/3138

ТИФЛИССКАГО СОБРАНІЯ БИБЛІОТЕКА

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ՏՕՆԵԼԻ ՆԱՀԱՊԵՏ

Հ. Ղ. Վ. ԱԼԻՇԱՆԻ

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՑԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆԻՒԹ

1902 յունիս
ԱՆԱՓԱ

Մ. Տ. ՇԻՈՐ

891.99
Ա-83
01 JAN 2009
19 NOV 2010

ՔԻՒՐՏ ՊԷԿ

ԳԹԵՐ ՀԱՅ-ԲՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Ա. ՀԱՏՈՐԻԿ

Մ. Տ. ԵՒՈՏ

1001/3138

ԲԱՐԻԶ
1908

0 7 JAN 2009

ՔԻՒՐՏ ՊԷԿ

ԳԾԵՐ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Ա. ՀԱՏՈՐԻԿ

I.

Այժմեան Բալու քաղաքը՝ (Տաճկա-Հայաստան, Տիգրանակերտի նահանգ) Հին Հայաստանի Զորրորդ Հայք կամ Փոփոց Աշխարհ նահանգի Բալահովիտ գաւառի գլխաւոր քաղաքն էր։

Նայելով աւանդութիւններին և ժամանակակից ծերունիների պատմածին՝ Բալու գաւառը ԺԹ դարի սկզբներին ունէր 253 գիւղ։ Այդ գիւղերէն 120ը զուտ հայաբնակ էին։ Մնացեալ 133 գիւղերում կը բնակէին հայ և քիւրտ խառն։ Այդ 253 գիւղերում

բնակուող հայերի ընդհանուր թիւն էր՝ Բալու քաղաքի հայ բնակիչների հետ 60–70 հազար։ Իսկ քրդերինը՝ մօտ 30 հազար հոգի։

Այժմ այդ գիւղերէն գոյութիւն ունին միայն 248 գիւղեր, որոնցմէ 200–ը քրդաբնակ են՝ անխառն, և միայն 48–ը հայաբնակ։ Նոյն իսկ այդ 48 գիւղերէն մի քանիսը[1] հայ և քիւրտ խառն կը բնակին։

Այդ գաւառում այժմեան հայերի թիւն է ընդ ամենը հազիւ 17–18 հազար. մինչդեռ քրդերի թիւը 60–65 հազարի կը յանդի..։

Հայ ազգաբնակութեան թիւ այդ խոշորկէկ սահմանափակումը յատուկ չէ, ի հարկէ, միայն Բալու գաւառին։ Այլ, եթէ չասեմ ամբողջ Տաճկաստանին, գէթ Քիւրտիստան կոչուող գժոխքին կարող եմ ասել։

Ինչ եղան այդ հայերը?

Ահա մի ուշագրաւ հարց, որ կը ծագի ընթերցողի ուղեղում, և որին կաշխատիմ

1. Ինչպէս՝ Թիլ, Թռխէ, Նաճարան, Քուբրաքան գիւղերը Աշմուշատի նահիեռում (գիւղախումբ) և Նոր–Շենակ, Նոր–Գեղ. Քէնկէռլի, Ուղուն–Օվի–Մեղրէ եւն գիւղերը Բալուի հիւսիս–արեւմըտեան կողմը։

հարեանցի պատասխանել ներկայ և նոյն խորագիրը կրող յաջորդ հատորիկներով։

Որպէս օրինակ՝ այս գործի մէջ՝ վեր կ՚առնեմ Բալուի մի անկիւնը։

II.

Այժմեան 10 տնուոր Ղամիշլուռք (Եղեգնուտ) հայաբնակ գիւղը, որ կիյնայ Բալու քաղաքի հիւսիսային կողմը, մօտ 30 վերստ հեռաւորութեան վրայ, մի ժամանակ կը պարունակէր իր մէջ 140 տուն հայ։

Թէև այդ գիւղում գոյութիւն չունէր ոչ դպրոց և ոչ էլ եկեղեցի, բայց Ղամիշլուքցին իրան բաղդաւոր կը համարէր նրանով, որ իր մշակած բարելից երկիրը իր սեփականութիւնն էր (իբր թէ), որ ինքը մարապաներին նման չաշխատիր՝ աղաների շտեմարանները լեցնելու, բայց իր ընտանիքը քաղցած պահելու պայմանների մէջ։

Ղամիշլուքի մօտիկ գտնուող Քռեռմ և Մաղարա (այր) գիւղերի արիւնարբու եւ ձրիակեր քրդերը, ի հարկէ, երբեմն—երբեմն

ցոյց կը տային Ղամիշլուքցուն իրանց նիզակ-ների մահաբեր ծայրերը, կը պահանջէին Ղամիշլուքցու ճակատի քրտանց արդիւնքը։ Պահանջածները կըստանային։ Եւ այդպէս կողոպտելուց յետոյ դեռ, լրբաբար, գաղա-նային կրքերն էլ կը յագեցնէին, եթէ մի գեղեցկուհի տեսնէին Ղամիշլուքցու տանը։

Բայց այդ «ոչի՛նչ»...

Չէ՞ որ «նրանք քիշրտ են. նրանց հա-մար հաղալ է մեր մալն էլ. մեր կնիկն էլ, մեր արիւնն էլ.... Միայն թէ՝ մեր լոյս հաւատին չիպպէին ու մեր հայութիւնը մեզնէ չիխլեն.... Մենք ժրաջան մարդիկ ենք.... Մենք դարձեալ մալի և կնոջ տէր կը դառ-նանք... իսկ քիւրտը էլի՛ չունի և էլի՛ մեզ պիտի կարօտի.. Մենք հայերս, որ կանք, ոչխար ենք. քրդերը — գայլ. որքա՛ն էլ ոչխարը գայլի—գազանի փայ լինի, որքա՛ն էլ նրան մրթեաս—ուտես, — նա չիվերջա-նար և օրըստօրէ կ՝աճի։ Մինչդեռ գայլը տեսէ՛ք. — թիւը նուազ, փորը միշտ քաղ-ցած...»։

Այդպէս կը դատէր՝ իր պատիւն ու ազնիւ զգացմունքներն հացին հետ կերած Ղամիշ-լուքցի ստրուկ հայը։ Եւ չիկար նրանց մէջ քաղաքացիական վսեմ համարձակութեան

տէր մէկը, որ բանար Ղամիշլուքցու միտքն ու աչքը։ Որպէս զի Ղամիշլուքցին տեսնէր ու զգար իր կեանքի այլանդակ դէմքը։ Եւ այնուհետև մի բոպէ մտածէր մարդավայել կեանքի վրայ։

Այս հասարակ Ցանկա-Հայաստանի յեսրնկած այդ կողմերում հայը ոչխարացած էր, թէ համոզմունքով և թէ բոլոր էութեամբ։

Ղամիշլուքի մէջ մի գերդաստան աչքի կիյնար իր բազմամարդութեամբ և «բարեկեցիկ» վիճակով։ — Վարդանեան գերդաստանը, որ բաղկացած էր 60–70 հոգուց և «շատ մալի տէր էր»։

Վարդանեան գերդաստանի նահապետը, կամ ինչպէս այդ կողմերը կ'անուանեն բազմամարդ և ազդեցիկ գերդաստանների տարիքաւոր պետ-տղամարդոցը, — մեղիքը՝ մօտ 100 տարեկան մի զառամեալ ծերունի էր։ Նորան կը կոչէին Վէրտան-Զատէ Մելիք-խաս։

1. Զակերտի մէջ առնուած այն բառերը, դարձուածքները եւն, որոնց որ տեղէն առնելս չեմ յիշած՝ պէտք է գիտենալ, որ այդպիսիները քաղել եմ աւանդութիւններէն, ականատեսների պատմածէն, կամ ընդհանուրի կարծիքէն ու համոզմունքէն։

Թէ Ղամիշլուքցիք, թէ դրան մօտիկ գտնուող Արդիխանցիք և թէ բոլոր շրջակայքի հայ գիւղացիք, — ամէնքը պատկառանքով կը դիմէին նորա խելացի և անժիտելի խորհուրդներին։ Մանաւանդ Ղամիշլուքում նա այնքան մեծ հեղինակութիւն ունէր, որ առանց նրա հաճութիւնն ստանալու Ղամըշլուքցին չէր կարող որ և է բան անել, թէկուզ իր որդին ամուսնացնել, կամ մի եզ գնել...

Շատ բանի վրայ կը մտածէր Մելիքխաչն, բացի այն ազգային նուիրական հաստատութիւններէն, որ կը կոչուին Եկեղեցի և Դպրոց, կամ Դպրոց և Եկեղեցի։ Իսկ եթէ եղել են կողմնակի անձինք, որոնք ուրիշը ներկայանալիս յիշեցրել են ծերունուն դրանց մասին՝ ստացել ենմոտաւորապէս հետեւեալ պատասխանը.

— Տղա՛քս, գիտէ՞ք որ այստեղ Քիւրտիստան է և շատ էլ հաշիւ չունինք մեր քէյֆի ուզածին պէս շարժուելու։ Այսո՛ր ձեռնարկեցէք եկեղեցու կամ դպրոցի շինութեան, վաղը պիտի տեսնէք, որ ձեր ձգած հիմքերին հետ մեր բոլոր բնակարանները հողին հետ պիտի հաւասարեցնեն։

— Ովքե՞ր։

— Օսմանցուն կամ Քիւրար։ Այդ բաների մասին պիտի մտածէին մեր պապերը, — կ'աւելացնէր Մելիքը. — որ մենք այսօր պատրաստ ունենայինք, ժամանակակից անհաւասարներն էլ ընտելացած լինէին և հաշտ աչքով նայէին այդ հաստատութիւններին վրայ։ Բայց մեր պապերը չ'արին այդ բանը։ Եթէ, յանկարծ, մենք փորձենք այսօր առնել մի այդպիսի քայլ, — դա կը լինի մի ուշագրաւ Նորութիւն և մեր հակառակորդները պիտի ընդունին այդ, որպէս մոռնդաշոռոդ (ըմբոստ) քայլ..։ Շատ թանկ կը նստի այդ բանը մեր վրայ, և շատ հաւանական է, որ դրա փոխարէն մենք տուժենք մեր ազգութիւնը և մեր վայելած շատ թէ քիչ վստահութիւնը։

— Բայց ինչ մուստաշուղ բան կայ դրանց մէջ որ...

— Ցղաքս, մեր թշնամիները կոշտ–կոպիտ, անհասկացող մարդիկ են. էլ դու բան–գործ չունիս, արի՛ և դրանց հասկացուր, որ դպրոցն ու եկեղեցին մի ժողովրդի ոսք ու գլուխն են, որ առանց դրանց մի ազգ չիկարող գոյութիւն պահպանել և այլն։ Բայց մեր թշնամիները լսել անգամ չեն ցանկար քու առարկութիւններդ։ Նայինք՝ նրանք կուզե՞ն մեր գոյութիւնը։ Հազի՞ւ թէ...

— Ուրեմն...

— Ուրեմն գնացէք տեղերդ և վերջա-
կէտ դրէք այդ խնդրին առջև։

Եւ անյեղաշրջելի էր Մելիքխաչի վճիռը...

Թէև նորա խօսքերի մէջ կային դառն
ճշմարտութիւններ. այլ սակայն ոչ բոլորո-
վին։ Գոնէ այդ ծերունին և նմանները չէին
ուզեր ըմբռնել այս տարբական իրողութիւնը,
որ առանց զոհողութեան գլուխ չիգար և ոչ
մի գեղեցիկ գործ։ Նոյնպէս և այն, թէ
ակնարկուած սխալները փաթաթելով անցած-
գնացած սերունդների (պապերի) վզին՝ անշ-
արժ մնալը նոյնպէս սխալանք-յանցանք
կը լիներ։

Չէ՞ որ մի օր իրենք էլ անցած-գնացած
պապեր պիտի դառնային։ Եւ ինչ որ այսօր
իրենք կը վերագրէին իրենց պապերին՝ նոյնը
պիտի անէին, ասել կուզեմ՝ կարող էին
անել, հետագայ սերունդները իրենց նկատ-
մամբ։

Այո՛, ծերունու և նմանների անհասկա-
ցողութիւնն ասենք, թէ անքաղաքացիաու-
թիւնն էր պատճառը, որ այսօր նորանց
թոռները դարձել են մի-մի արիւնկզակ
ենիչերի և դրա հետ միասին անգիտակցա-
բար զորձիք են դարձել Օսմանեան տարրի

պետութեան ձեռքին, ի վնաս և յայլասե-
ռուն տարաբաղդ Թուրքահայերի։

Երեկեան հայը այսօր քիչրտ դարձած՝ հայ—արիշն կը խմէ...

III.

Ինչպէս այժմ, նոյնպէս և հնումը բրիս-
տոնեայ մարդուն համար գեղեցիկ ծնելը կամ գեղեցկի ծնող լինելը պատիժ—պատու-
հաս էր Թիւրքիայում կամ Բիւրտիստանում։

Այն՝ ինչ որ գեղեցիկ, փայլուն, վայե-
լուչ արտաքին տեսք ունի։ Այն՝ ինչ որ պիտանացուների մէջ աչքի ընկնող է կամ
լաւ արժէք ունի։ — Այդ ամենը Աստուած
ստեղծել է միայն և միայն Խալամի որդւոց համար։

Պիղծ կեաւռոբը, եթէ Խալիֆի երկրում
իր գարշելի գլուխը ուսերին վրայ ողջ պա-
հելու մեծ շնորհին արժանի է սեպւած,
էլ ի՞նչ կ՚ուզէ աւելին։

Թո՛ղ անհաւատ կեաւուրը աքնի գիշեր—

ցորեկ. թո՛ղ արիւն–քրտինք թափէ. — նորա աշխատութեան բոլոր պտուղներէն լաւագոյնը. — լինի դա անասուն, տունտեղ, մաղ–միջոց, զաւակներ են, — պիտի յանձնէ իր ամբողջ էութեան տիրոջը, Իսլամի զաւկին։

Մուհամէտի ընդգծած (զուրանի վարդապետութեան) շաւղով ընթացողների երկրում այդպէս էր «օրէնքը», այդպէս է և այդպէս էլ պիտի լինի։ Քանի դեռ համր ենթակաները կը շարունակեն ընթանալ իրենց պապերի գնացած ճամբով և քանի դեռ Լուսաւորութեան ու Մարդկային Իրաւունքների բարձր հովանաւորողի գեղեցիկ անունով պարծեցող Էֆէնտիները կը շարունակեն ամեն սրբութիւն զոհել իրենց ոգորմելի «ես»–ին, իրենց շահին...

Կը կրկնեմ, որ քրիստոնեայ մարդոց համար մեծ դժբաղդութիւնն է Թիւրքիայում գեղեցիկ զաւակ ունենալը։ Մանաւանդ Բալուի նման խուլ անկիւններում։ Ուր բարբարոսութեան զոհերի լացն ու հառաչը, ճիչն ու աղաղակը ժեռ–քարերի մէջ անլսելի կը մնան։

Այդպիսի դժբաղդների թուումն էր եւ Մելիքխատոն, որի չորս որդիքներէն ամե-

նամեծը՝ Մարտոն՝ մի գեղեցիկ աղջիկ ու-
նէր։

Գեղեցիկ Թուրվանտան—այդպէս էր Մար-
տոյի աղջկան անունը—արդէն թեակոխած
լինելով իր կեանքի 15—րորդ գարունը՝
գրաւել էր Քուրմ գիւղի ցեղապետ Փափազ-
օղլի Ալի աղայի[1] ուշադրութիւնը։ Ալի ա-
ղան մի օր յայտնեց Մարտոյին, երբ դեռ
Թուրվանտան 11 տարեկան հասակումն էր,
որ բաղդաւոր է Վարդանեան գերդաստանը
և մասնաւորապէս Մարտոն, որ իր պէս
ապագայ փեսացու ունի։ Որը կարող էր
ամբողջ գերդաստանի, և նոյն իսկ ամբողջ
Ղամիշլուք գիւղի, մշանջենական երջան-
կութեանը պատճառ դառնալ...

Եւ այդ յայտնեց նա անձամբ, առանց
կողմնակի միջնորդի, առանց երկար—բարակ
ձեւականութիւնների տեղիք տալու։ Ի՞նչ
հարկ կար այդ որ։ Քանի որ կարելի էր ան-
ձամբ ներկայանալ և ամէն ինչ յայտնել։

1. Բալուի կողմերը, առ հասարակ, իւրա-
քանչիւր քրդարնակ գիւղի ժողովուրդ «մի ցեղ»
կը կազմէ եւ այդ գիւղի աղղեցիկ «աղան» —
դրան ցեղապետը։ Մէն մի ցեղ իր գիւղի անու-
նով կը կոչւի. այսպէս օր. Քուրմի ցեղը —
Քըրմըցի, Վարդինիկի ցեղը — Վարդինկըցի ևն։

Այդ տեղ ինչ մի առանձին անսովոր բան կար։ Չէ՞ որ օր—ցերեկով հազար անգամ կատարուած բաներէն մէկն էլ այդ էր...։

«Քիւրտը պէտք է միամիտ ու պարզ մարդ լինի և պարզ ու միամիտ էլ բան անէ, որ համը ելնէ։ Քիւրտին չիմայլեր իյնալ ձեռակտուութիւնների ետևէ»։ Այդպէս էր ասել նշանաւոր Սեյիտ—պաշի[1] Տուռ-սունը և այդպէս էլ պէտք է լինի, կը մտածէր Ալի աղան։

Այն օրուանէ, երբ Մելիքխաթոն ու Մարտոն իմացան այդ բանը, նրանց աչքին առջև պարզ երևցաւ իրենց զրուխեան անենախան-ձելիութիւնը։ Եւ ի հարկէ, սկսեցին անհան-գըստանալու... մտածել։ Բայց, ըստ Մելիք-խաթոյի, ոչինչ չէր կարելի անել։

— Մեր պապերը մի անգամ սովորե-ցրել են, — կ'ասէր նա, — մենք չենք կարող այժմ ընդդէմ գնալ այդ, ըստ քըր-

1. Սեյիտ—պաշի — Քիւրտ հոգեւորականների գլխաւորը, որ իր ժողովուրդը կը հովուէ անգիր բանաստեղծութիւններ երգելով եւ ազգի վրայ ածելով։ Նրանցից մին էլ վերեւ յիշած Տուռ-սունն էր, որ կը քարոզէր քրդերին մէջ։ «Սիրել պարզութիւնը եւ գազանաբա-րոյութիւնը». — ահա նրա քարոզների հոգին։

դաց սրբագործուած սովորութեան։ Այդ միև նոյնը կը լինէր, եթէ Արածանի գետին ա-սէինք, որ Բալու քաղաքին առջևէն մի՛անցնի. հապա բարձրացի՛ր Մեսրովբեան բերդին վրայ և անկից թափիր ցած։ Կամ եթէ ա-ռևին ասէինք, թէ «Արև՝ մեր արտերը սարի հիւսիսային ստորոտումն են. ուրեմն ընթացքդ փոխէ՛ և հիւսիսային կողմէն ժուռ եկուր...»։ Եթէ կը հաւատաս, թէ Արածա-նին կամ արևը իրենց ընթացքին հակառակ կարող են գնալ։ Ապա հաւատա՛ այդ դէպ-քում, որ մենք կը յաջողինք ս՛ր և է կեր-պով փոփոխել «քրդերի օրէնք դարձրած սո-վորութիւնը։ Հետևաբար ազատել Թուրման-տան Ալիի ձեռքէն՝ չենք կարող..։

Եւ, զժբաղդաբար, պէտք է ասեմ, որ բոլոր բալուցի հայոց հաւատքն էր այդ։ Նոյն իսկ այժմ, երբ հեռաւոր և մօտիկ ան-ցեալի անվերջ փորձերն ապացուցել են իրենց կարծիքի բոլորովին հակառակը՝ բա-լուցի մեր եղբայրներէն շատերը դեռ նոյն համոզմանն են։

3138

Հ.Ս.Հ. ՀԱՅՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А. ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
7/31 1922
ԵՐԵՎԱՆ, ԱՍՏԱՂՈՎ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

IV.

Բայց այդքանը բաւական չէր։

Վարդանեան գերդաստանի և բոլոր Ղամիշլուքցիների անբաղդութիւնը լրացնելու համար՝ վրայ հասաւ մեծ փոթորիկը։

Թէ ինչ էր այդ։

Ղամիշլուքի արևմտա–հիւսիսային կողմը կիյնան Գարա–Զոր կոչուող գիւղախմբի մօտ 50–60 կտոր գիւղերը, ի միջի այլոց և՝ Դօղբ, Տաշվերեն, Զելեպի, Սոչրան–Պաղ, Գավա, Պէսդեանք (Պէսբէք), Արամիձան[1], Քար–Օր են գիւղերը։ Որոնց մէջ բնակւող քիւրտերը, իսկ որ, մի–մի ժամանակակից Լանկ–թիմուրներ, Եզիտներ են, և որոնք կարծես, երդուել են երկիրը դատարկել հայոցմէ։ Այդ բարբարոսական գործողութիւնը կը կատարուի այսօր Օսմանեան Պետութեան ծրագրած որոշ սիստեմով, «փոքրիքաշի ֆանտերով»...

Մի և նոյն բանը հնումը կը կատարուէր լոկ ընչասիրական տենչով.

1. Արամի–ճան գիւղը այժմ հայաբնակ է։

Այն աստեն քիւրտ տարրը մի նպատակ միայն ունէր. յափշտակել այն ամենը, ինչ որ իր հայրենակից հայինն է։

Այլ ևս նրա ինչքն էր պէտք. որ զրանով անգիտակցաբար կը նպաստէր մի այլ զարհուրելի նպատակի իրագործման, որը ապագային Օսմ. Պետութեան մոռածմունքի առարկան պիտի դառնար...

Այդ այդպէս։ Միայն կը լինէր կարծել, թէ այսօրուան ամենամոլեռանդ բարբարոս քիւրտը՝ բաց ի գոյութեան կռուում չընկճուելու ճիգերէն՝ ունի որև է ուրիշ նպատակ։ Որովհետև աւարառութիւնը, մարդասպանութիւնը և գերեվարառութիւնը կը կազմէին և կը կազմեն կէս—թափառաշրջիկ—խաշնարած քրդերի արդիւնաբերութեան գլխաւոր աղբիւրները։ Հասկանալի է, ուրեմն, որ քիւրտը կենսական ամենաանհրաժեշտ կարիքէն զրկած՝ պիտի շարունակէ ապրիլ ուրիշի—թրքահպատակ քրիստոնեաների — ճակտի քրտինքով։

Փակագծի մէջ ասենք, որ վերջին Ռուս—Պարսկական պատերազմների ժամանակ կովկասեցի քիւրտերը մեծ աջակցութիւն ցոյց տուին Երևանի խաներին և սարդարներին ընդդէմ Ռուսաց։ Ինչո՞ւ, ի՞նչ էր արել Ռուս կառավարութիւնը քիւրտերին, ոչինչ։

Բայց որովհետև երկիրը քաղաքակրթված Ռուսաստանի ձեռքն անցնելուց յետոյ քիւրտը պիտի չկարողանար ապրել ազատ–թալանով, այդ պատճառով «քիւրտերը մեծ հանդիսքով կօգնէին Պարսիկներին (որոնց տիրապետութեան տակ քիւրտը գահրիմանի էր) ընդդէմ Ռուսաց»։ Ինչպէս որ երկիրը Ռուսներէն նուաճելուց յետոյ՝ քրդերը գաղթեցին հարեան միւլիման պետութեանց մէջ։

Ա. հասարակ, ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և վերոյիշեալ գիւղերում «քիւրտերը կը ներկայանան զոյութեան կռուում խիստ թոյլ տարր», ինչպէս իրաւամբ նկատել էր այդ արտասահմանեան մի Լրագիր։ Քանի որ քիւրտի արդիւնաբերածներն են՝ կաթ, պանիր, միս, բուրդ, բրդի և մազի գործուածքներ։ Դրանցմէ զատ նրանք պէտք ունին՝ հացի, բրնձի, կտաւեղէնի, ապի, մրգերի, երկաթի, վառօդի և այլ կենսական պիտոյքների։ Որոնց ձեռք բերելու համար նա պիտի դիմէ օտարին։ Բայց ինչ միջոցով պիտի դիմէ, երբ չունի դրամ կամ բաւականաչափ սեպհական մթերք։ Այդ միջոցի ազբիւրներն են, ինչպէս վերև նկատեցինք, աւարառութիւնը, կողոպուտը, սպանութիւնը և գերեվարութիւնը։ Դրանք

դարերի ընթացքում դարձել են քրդական արդիւնաբերողական բնական մասերը »։

Իմ կեանքի 23–24 տարիների զէթ կէսը անցկացրած լինելով քիւրտ ցեղերի մէջ՝ ես համոզուած եմ, որ ընդ զմին քիւրտը մի կոյր գործիք է Օսմանցիի ձեռքում և վերջնի ապիրատ քաղաքականութեան տարաբաղդ զոհերի մին էլ հենց ինքն է...

Բայց հեռացանք մեր պատմութենէն։ Դառնանք Զամիշլուք։

Վերև յիշած գիւղերէն վերջնի ցեղապետ վատահամբաւ Զէյնել Աղան[1]։ որ ժառանգական թշնամութիւն ունէր Ալիի ցեղին դէմ, երբ իմացաւ՝ վերջինս կուզէ տիրանալ Մարտոյի աղջկան—որին ինքը մտադրուել էր առնանդել, — լուր ղրկեց Մարտոյի հօրը, որ զեկեցիկ Թուրմանտան ձեռքէ չ'հանէ և մանաւանդ «Ալիին չ'կերցնէ»։

— Դուք գիտէք — կ'ասէր Զէյնէլ աղայի

1. Սա այն Զէյնէլ աղան է. որ XIX դարի սկզբում իր հրոսախմբերով ասպատակեց Քղիի (Կեղի) — Ասաղ-Բերդ, Օձուն (Օձնակ), Թամբրան եւ այլ հայ գիւղերը ու հարիւրաւոր տղաք ու աղջիկներ գերեց եւ վաճառեց Կարինում։

ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ.

կողմէն եկած պատգամաբերը, — որ Զէյ-նէլ և Ալի աղաները միմեանց արիւնը խմեն՝ չեն կշտանար։ Գիտէք նոյնպէս, որ մեր ցեղապետը, Զէյնէլ աղան, պատրաստակամ է փնտռել Ալիի ցեղը Ջարդելու համար։ Արդ՝ եթէ զուք, հակառակ մեր ցեղապետի այս հանդիսաւոր ազդարարութեան, կը համաձայնիք ձեր գեղեցիկ աղջիկը տալ Ալիին կնութեան։ Ապա գիտցած եղէք, որ գիտակցաբար առիթ կը տաք երկու արիւնածարաւ ցեղերի զարհուրելի ընդհարման։ Որի ժամանակ թէ՛ ձեր և թէ շրջակայքի բոլոր հայաբնակ գիւղերը կ՚երթան ոտքի տակ...

Հասկանալի է, չէ՞, ընթերցող. որ այդ դրութեան մէջ գտնուող Ղամիշլուբցիք անկարող պիտի լինէին երկու ծայրահեղ կողմերի միջև պահպանել խաղաղ statu quo։

Պէտք էր այնպիսի գիրք բռնել, որ միաժամանակ երկու ցեղապետներին էլ հաճելի լինէին։ Բայց ինչպէս?...

V.

Մայիսեան մի հրաշալի երեկոյ էր։

Ղամիշլուքի հարաւային կողմը գտնուող, 7–8 վերստ հեռ., Հաւաւ կամ Հապապան գիւղէն[1] դէպի Ղամիշլուք կը դիմէին երեք ձիաւորներ։ Մորանցմէ մին հագիւ 35 տարեկան վայելչակազմ մի տղամարդ էր, որ տեղական դիմացկուն կտորէ շինուած հագուստներին վրայ կը կրէր մի գեղեցիկ շեշխաւան[2] հրացան, մի կայծոստ ատրճանակ[3] և մի կեռ դաշոյն։ Զախ կողքէն կախ էր ինկած և կաշեայ մի տոպրակ, որի մէջ՝ առանձին

1. Հաւաւ զուտ հայաբնակ գիւղի ժողովուրդը սկզբէն իվեր եղել է ուսումնասէր, պարտաճանաչ եւ ինքնապաշտպան։ Այդ առթիւ ընդարձակ պիտի գրեմ մի ուրիշ գործում։

2. Ոչ բամբուշտաձիգ հրացաններով մէջ ամենալաւը կը սեպուին այդ կողմերում շեշխաւան կոչուող պտուտակաւոր, երկաբափող հրացանները։

3. Զագնագլի–զարապիկա–տարպանիջա, որ իր ձեւով շատ կը նմանի զինուորական փողի (պօռռ) եւ կ'արձակուի բուռնին վրայ ամրացած հրահանի եւ գայլախազի միմեանց ընդհարուելուց։

բաժանմունքներում՝ զետեղված էին բա-
ւականաչափ վառօդ և գնդակ։ Իսկ ձեռ-
քին բռնել էր երկար նիզակը։

Նրա երկու ճանապարհորդակից ընկեր-
ները ծերեր էին, և նայելով նոցա՝ զլուխ-
ներէն զատ ամբողջ մարմինները ծածկող
սև ձիւղեներին[1] կը հասկացուէր, որ հոգևո-
րականներ էին։

Երբ Հաւաւու կալատեղերէն զուրս եկան
երեք ձիաւորները՝ ձիերն ասպանդակեցին
և քառատրոփ առաջ սլացան։

Զանցած մէկ ժամ՝ հասան նոքա Ղամիշ-
լուք և դիմեցին Վարդանեանի տունը, որ
զիւղի հիւսիսային ծայրումը անդնդախոր
ձորի վերև, ահարկու մի ժայռի վրայ կը-
կըզած էր մեն-մենակ։

Նորեկների ժամանելու լուրը կայծակի ա-
բագութեամբ տարածուեց ամբողջ զիւղում։
Աւէն կողմերէ սկսեցին մարդիկ հաւաքուել՝
զիւղի կենդրոնումը գտնուող հրապարակին
վրայ։ Ցխուր-տրտում կը նստուէին թափ-
թփած յարդերին վրայ և իրենց կեանքէն
ձանձրացած, կարծես մի սև օրուան կը
սպասէին...

1. Վերարկու։

— Լսե՞լ էք, տղերք, — կ'ասէր Նրանց մէ մին, — Սրբազանի, Տէր Կարապետի և Ղաւազ Էլչիի[1] մեզ մօտ գալուն գլխաւոր պատճառը մի «մեծ նորութիւն» է...

— Ի՞նչպէս, ինչպէ՞ս.... — հետաքրքրուեցան չորս կողմէն։

— Սրբազանը լսել է, որ շուտով կոիւ պիտի ծագի Քար–Օրցոց և Քըրմըցոց միջև։ Սրբազանը կուզէ իմանալ, թէ ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնելու է, որ հայ գիւղացիք ոտքի տակ չերթան...

— Ի՞նչ կը կարծէք, — մէջ մտաւ մի ուրիշը, — ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնելու է։

— «Հօտնա զանանի՝ ավգ քանձարա չէօնանի» — վճռեց մի ծերուկ։

Դա Զազա–Տրմբլի[2] բրդերէն լեզուին մի խորիմաստ դարձուածքն է, որ չէ կարելի բառացի թարգմանութեամբ — «Աստուած գիտէ՝ ջուրն ուրկէց կերթայ» — միտքն ըմբռնել։ Բայց կարելի է բացատրել, ձեա-

1. Ղաւազ — բարձրաստիճան պաշտօնեաների (հոգեւորական, հիւպատոս ևն) զինակիր սպասաւոր, որ կ'առաջնորդեն իրենց տիրոջը՝ մի տեղ գնալիս։

2. Ամբողջ բրդերը իրենց լեզուով երկու կարգի կըբաժնուին՝ զազա–տրմբլի և Կրրմանձ։

կերպել այսպէս։ — Բնութեան մէջ ամեն բան ունի որոշ ու ներդաշնակ ուղղութիւն— ընթացք, որի հպատակեցնել մեր կամքին— չէ կարելի, ինչ որ պիտի լինէր՝ կը-լինի։ Այլապէս, կը նշանակէր, որ աւելորդ էր միջոցների վրայ մտածել, որովհետև «երբ մարդը կը ծնի՝ Աստուած անոր ճակատին վրայ կը գրէ անոր գլխին գալիքները...

Դեռ մինչև այսօր էլ, շատ տեղերի հայոց նման, բալուցին համոզուած է, որ և ոչ մի կերպ չէ կարելի փոխել ձակատագիրը։

Եւ այդպէս մտածելով՝ Ղամիշլուքցիք կը թուլացնէին իրենց բազուկները և անփոյթ կերպով կը հպատակէին մարդոց ձեռքով պատրաստուած արհաւիրքներին։

— Հօմա զանի՝ ամգ քանճարա շէնանի. — կրկնեցին միւսները։ Եւ նախկին տրամադրութեամբ դիմեցին Վարդանեանների տունը։ Որպէս զի տեսնեն՝ ինչ կերպ կըմըտածեն «մեծաւորները»։

VI.

Չնայած որ, առհասարակ, Ղամիշլուքցոց բնակարաններն իրենց կազմութեամբ շատ չէին զանազանուր կենդանիների որջերէն, սակայն ուրիշ գիւղերի նման Ղամիշլուքումն էլ յատկապէս պատուաւոր հիւրերի համար կային 1—2 կանոնաւոր «օտաներ», որոնց-մէ մին Վարդանեանների տանը կից էր և ուր այլ օր ընդունել էին երեք հիւրերը։

Քառակուսի մի միջակ սենեակ էր այդ, լուսառատ և բաւական մաքուր։ Ճակատի և կողքերի պատերին առջև մի թզաչափ բարձրութեամբ սեղիրներ էին շինուած, որոնց վրայ փռել էին ներքնոցներ և գորգեր։

Օճաղի աջ կողմում նստած էր Բալուի առաջնորդ Սրբազանը. նրա դէմ նստել էր Հաւաւու աւագ քահանայ Կարապետ Տէրոյեանը։ Առաջնորդին կողքին բազմել էր տան նահապետը՝ իր աջ կողմն ունենալով առաջնորդի դաւազին, որը նիզակէն ու հրացանէն զատ բոլոր զէնքերը վրան կը կրէր։

Այնուհետև ծնրաչոք շարուած էին 30-ի

չափ Ղամիշլուքցի ծերունիներ. այդչափ էլ երիտասարդներ ձեռնամած և ամենայն երկիւղածութեամբ կանգնած էին պատերին առջև և դրան կողքերին։

— Ձին ու ջորին կուեցան՝ էշը գնաց ոտքի տակ։

Այդ առածով սկսեց առաջնորդ Սրբազանն իր խօսքը։

— Այո՛, շարունակեց նա, — անհոգ։ հեղգ էշը պատապարտուած է ոտնահարութեան։ Այդպէս են և այն մարդիկ, որոնք չեն հասկանար ինքնապաշտպանութեան նշանակութիւնը և ազատ կեանքի իսկական արժէքը։ Նա՝ ով անտարբեր կը մնայ դէպ՝ իր շուրջը կատարուածները։ Նա՝ ով լոկ գիւանագիտութեան մէջ երկնքի մասը կը փնտռէ։ Նա՝ ով իր մարմնի մէջ խրուած փուշը իր ձեռքով հանելուն վրայ չմտածեր.... — այդպիսին իրաւունք չունի ինքզինքը որ և է լաւ բանի տէր սեպելու։

Լռեց Սրբազանը և սկսեց տրորել իր փառահեղ մօրուքը։

— Մենք, Բալուցի հայերս, — ասաց Ցէրոյեանը. — մի շատ գեղեցիկ խօսք ունինք. «Հարկն օրէնքը կը պաթըլէ»։ Որ կը նշանակէ, թէ կը լինին միջոցներ, երբ

մարդ պէտք է որոշ ժամանակով աչքաթող անէ իր ընտրած այս կամ այն ուղղութիւնը և հակառակ դրան՝ մի այլ ուղղութիւն ձեռք առնէ։ Ուրիշ խօսքով՝ պէտք է ճանչնալ ժամանակակից դարի հոգին և նրա պահանջներին համապատասխան ուղղութեան հետևիլ։ Շնորհիւ այդ հանգամանքի մենք, քրիստոնեայ հայերս, պէտք է ներկայ պայմաններում աչքաթող անենք մահացնող համբերատարութիւնը և չարին բարով պատասխանելու սկզբունքը, և մի բոպէ աչքի առաջ ունենանք տօնելի Մոլսէսի պաւէրները...

— «Ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատամն», — նկատեց Սրբազանը բոպէական լռութիւնն ընդհատելով։ Տէրոյեանը շարունակեց. — Այո՛։ Հենց նրանումն է մեր յետամնացութեան պատճառը, որ «Զարին պէտք Աստուած կուտայ» ասելով՝ կարծել ենք, թէ «բարութիւն» ասելը կը նշանակէ պատապարուել սարկական լռութեան։ Եւ այդ դրոշիւնը, զմբաղդաբար, կարծես, հայերիս միսն ու ոսկորն է դարձել..... Կը գայ մի օր, երբ մենք կը քաղենք մեր անհեռատեսութեան դառնագոյն պտուղները։ Կը գայ մի օր, երբ կը հիասթափուինք և կափ-

սոսանք, որ ինչո՞ւ իր ժամանակին չ'կա-
րողացանք ճանչնալ մեր մարդկային իրա-
ւունքները։ Որ այդպիսով մեր ազգան
զերոյի համարժէք մի բան արինք.... Բայց
այն ատեն արդէն ուշ կը լինի.... Երկաթը
պէտք է տաք-տաք ծեծել։

— Ինչպէս անեղու է հապա ձեր կար-
ծիքով, որ լաւ լինի, — հարցրեց Մելիք-
խատն, որ մինչև այդ ժամանակ ուշի ու-
շով կը լսէր զրուցուածները։

— Ինչպէս անեղո՞ւ է, պատասխանեց
Սրբազանը. — ահա թէ ինչպէս. Պիտի
սովորիս հանդամանքներէն օգուտ քաղել և
ներկայացող մէն մի առիթ ձեռքէ չ'փախցը-
նել։ Եթէ այսօր քիւրտը, օրինակ, կը ձգտի
մահացնել քեզ բարոյապէս, հոգեպէս, ա-
նիրաւաբար տիրել քու ստացուածքին, ոտ-
նատակ տալ քու պատիւը են։ — Դու էլ
մարդ ես, ցոյց տուր, որ գիտես՝ քեզ նման
5 զգայարանքի տէր անիրաւին զիմադրաւել
և քու պատիւը պաշտպանել, քու իրաւունքդ։
Ուրիշ-ոչինչ։

— Ս. Աջիզ մեռնիմ, Սրբազան, պա-
տասխանեց Մելիքը՝ մի քիչ վրդովուած, մի՛
բարկանար, որ ասեմ, թէ այդ խօսքերն
արտասանելը շատ դիւրին է. բայց գործ-

նական կեանքում չիրականանալիք բաներ են։ Ըստ որում մեր աչքը բացինք մենք և այսպէս տեսանք, ինչպէս որ կայ։ Հիմա ելնել և մեր պապերէն ժառանգած համբերատարութիւնը ջուրը ձգել՝ առանց հակառակ ուղղութեան բարեյաջող ելքին վրայ վստահիլ կարողանալու։ Այդ մի և նոյնը կը լինէր, եթէ ասէինք 5 դահեկան ունեցողին, թէ «5 դահեկանը շատ աննշան մի գումար է։ Արի՛, այդ գումարը ձեռքէ հանէ և աշխատիր, որ մեծամեծ գումարների տիրանաս»։ Հապա եթէ այդ խեղճը անսայ մեզ և մեծ գումարին չ՚տիրանալէ դատ իր ունեցած 5 դահեկանն էլ վրայ տայ, ինչ վատատակած կը լինի։ Աւելի լաւ չէ՞, որ ունեցած քչովը բաւականանայ, երևակայական գումարին վրայ յոյս չիդնէ, մինչև որ մի օր Աստուած մի գուռ բանայ...

Ղաւաղը, յանկարծ, մի քրքիչ արձակեց և լեղուն կծեց...

— Սիրելի Մելիք, — ասաց Սրբազանը հանդարտութեամբ, — մեր ասածները չիրականանալիք բաներ չեն՝ եթէ մենք փորձենք մեր համախմբած ուժերով գործ տեսնել։ Իրաւ է, թէ մեր պապերը մեզ կտակեցին մի տաժանելի կեանք։ Բայց այդ

չինշանակէր, թէ այն ամենը՝ ինչ որ պա-
պենական ժառանգութիւն է՝ պէտք է ամուր
ընդդրկենք։ — Ոչ։ Մի բան կարող է
օտար լինել՝ բայց գեղեցիկ, — մենք
պարտաւոր ենք իւրացնել այդ բանը։ Միւս
կողմէն այս կամ այն բանը, որ մեր պա-
պեր են մեզ կտակել, կարող է մեր արդի
կեանքին ու մեր ժամանակի պահանջներին
անհամապատասխան լինել։ — Այդպիսի-
ներին էլ պէտք է արհամարհենք ու բաց
ձգենք մեր մէջէն... Եթէ քու պապը ցորեն
չունենալով կրլկըլ հաց կուտէր, միթէ՞ դու
այսօր քու ցորենի լոյսի նման հացը պիտի
թողնես, և լոկ պապուս նմանելու համար,
կրլկըլ պիտի կրծես...։ Պէտք է գիտենանք
մենք, սիրելի Մելիք, որ ժամանակին հետ
կը փոխուին և մարդկային ու ազգային կեան-
քի պայմանները։ Պէտք է ժամանակին
հետ յառաջ գնալ, յետ մնացողը կը տուժէ...

Ամենքը լաւած ուշադրութեամբ կը լսէին
Սրբազանին։

— Դու մեզ նմանեցրիր, — շարունա-
կեց նա, — քու բերած օրինակում, 5
դահեկանի տիրոջը։ Բայց եթէ մի բոպէ
աչքեր առաջ ունենաս ժամանակակից թըր-
քահայի կամ քրդահայի կեանքը՝ պիտի

զգաս, որ հայն այժմ Թիւրքիայում կամ Քիւրտիստանում, համարեա՞ թէ ոչինչ չունի.., Եթէ հայը մոռացել սկսի մի գեղեցիկ օրւայ վրայ և չի յաջողի՝ ոչնչութեան մէջէն կորցրածը պէտք է լինի — ոչինչ.. Հապա եթէ յաջողի «մի բան» դուրս բերել՝ գիտե՞ս որքան թանգ կ'արժէ այդ բանը....

— Ներողութիւն — ընդմիջեց Մելիք-խաչն, — ինչպէ՞ս թէ հայը ոչինչ չունի։ Հայն ունի իր հայրերի Սուրբ Հաւատքը. ունի շատ թէ քիչ՝ իր ընտանեաց պարէնն հայթ-հայթող Վարելահողը. ունի իր պատիւը, որով նա հազարապատիկ և բիւրապատիկ բարձր է իր հայրենակից քիւրտէն ու Թուրքէն։ Հայն ունի Աստուծմէն շնորհուած (բնատուր) ընդունակութիւն՝ գոյութեան կռուում ամենայն չինարու...։ Հային կը պակասի, իրաւ է, շատ բան։ Բայց ի՞նչ արած, երբ Օսմանցուի երկրում մեր ունեցածէն աւելին հազի՞ւ թէ կարողանար ձեռք բերել որ և է քրիստոնեայ հպատակ...

Այլ ևս անկարող լինելով զսպել իր ծայրահեղ զարմանքն ու զայրոյթն Մելիքի խօսքերին դէմ՝ Ղաւազ Էլչն խօսելու թոյլտուութիւն խնդրեց Սրբազանէն և յուզուած ձայնով բացականչեց.

— Օհո՛... Եթէ ճշմարիտ է Մելիք աղայի ասածը. եթէ, իրօք, հայը տէր է նորա թուած բաներին. — ապա ելէ՛ք, հայեր, և կլոր շրջան կազմելով՝ սկսեցէք պարել...։ Կեցցէ՜ Թրքահայը և քրտահայը. որ ունի Ս. Հաւատք։ — Թէև այդ Հաւատքին օրն հազար անգամ կը քֆրէ մահմէտականը մեր ականջներին տակ... Կեցցէ՜ հայը, որ ունի իր պարէնն արտադրող հող,— թէև այդ հողը ներկած է հայ մարդու արիւնով և նորա տուած արդիւնքով մեր հողեհանների ամպարները կը լիքնան... Կեցցէ՜, կ՚ասեմ, հայը, որ ունի պատիւ, — թէև հողին հաւասարած և ցեխով պատած... Կեցցէ՜ հայն, այո՛, որ ունի ընդունակութիւն... իր անտանելի գոյութիւնը քաշ տալու՝ որպէս ճորտ, որպէս սարուկ, որպէս լծկան տաւար... Այլ ևս ի՞նչ հոգ, որ հային կը պակասի լեզու — ազգերի ամենանուիրական սրբութիւնների աւազադոյնը, — և նա այսօր կը խօսի՝ իր ազգի, կրօնի և Հայրենեաց թշնամու լեզուն՝ քրդերէն կամ թուրքերէն...։ Էլ ի՞նչ հոգ, որ հայը չունի Դպրոց, ուր պիտի մարդ դառնար նորա մատաղ սերունդը և ազգային ազնիւ քաղաքացի իր Ազգին, իր Հայրենիքին, Պե-

տութեանը պիտանի արարած դուրս գար։ Հա՛ դու էլ, Դպրոցն էլ բա՛ն է, որ նորա չգոյութիւնն պիտի վրդովէր մեր հանգիստը...։ Էլ ի՞նչ հոգ, որ մեզ կը զրկեն մեր մարդկային իրաւունքները։ Ի՞նչ հոգ, կ'ասեմ, որ մեզ կը պակասի մարդավայել կեանք։ Կեանքը—կեանք է։ Չէ՞ որ մի օր պիտի մեռնինք. բարւոքւած կեանքը խօ մեզ Գերեզմանի դռնէն յետ չիդրկեր, — թէև առանց այդ կեանքին հազիւ թէ «մարդ» կոչուող էակը չորքոտանի էակներէն կարելի լինի զանազանել...։ Չէ՛, թողէ՛ք մեզ, Աստուծոյ խաթեր։ Մի վրդովէք մեր սարկաստան նիրհը։ Մի՛ զգշիք մեր ասստուածացրած լաւատեսութեան... Բայց եթէ կ'ուզէք մի բան անել. ապա ի սպառ փակեցէք մեր կիսախուփ աչքերը, որպէս զի չտեսնենք այն մօտալուտ փոթորիկը, որ 'կը սպառնայ մեր գոյութեանը...

Մելիքխատոն գլուխը կախեց առջևն և սկսեց մտածել։ Նա կը տեսնէր, որ խօսքով չպիտի կարողանայ գլուխ ելնել դրանց, մանաւանդ Ղաւաղ Էլոյին հետ, որի մտրակող լեզուն երբ և իցէ խնայած չէր իր հարւածը։ Բոլոր նրանց դէմ, որոնք թագնւելով Պահպանողական անուան ետև՝ կամ չիտեսնել կը

հեացնէին իրենց շրջապատող թանձր խաւարը և կամ իրաք անզգայացած էին և իրենց մարդկութիւնն ուրացած։

Բայց Մելիքխաչն երկար խորհելով՝ վճռեց՝ տեղի չ՝տալ այդ անկոչ հիւրերի քարոզութիւններին, այլ իր գիտցածին պէս գործ տեսնել։ Եւ նա վստահ էր, որ և ոչ մէկը իր նման «հեռուն չէր տեսներ»։

VII.

Ընթերցողի այն հարցին, թէ ինչո՞ւ Ղազիշլուքի ժողովրդի մէջէն մասնակցողներ չ՝կային վիճաբանութեանը՝ պիտի պատասխանեմ, թէ այդտեղ հաւայնքը ձայն չունէր։ Ինչպէս քրդերի՝ նոյնպէս և հայ գիւղերի ամբողջ ցեղի կամ հաւայնքի կարքը կարտայայտէր մի անհատի — ցեղապետի կամ մելիքի — հայեցողութեամբ։ Այդ երկու տարրերը — Հայ և Քիւրտը, — դարերի ընթացքում մօտիկ շփման մէջ լինելով միմեանց հետ՝ փոխադարձաբար ազդել էին իրար վրայ։ Քրդական ազդեցութիւն-

ներէն մէկ էլ նպիտի սեպենք այդ երևոյթը, որ գիշղական մի ամբողջ հայ համայնքի մէջ կ'իշխեր «կրաւորական համաձայնութիւն և սպասողականութեան դրութիւն»։ Եւ շնորհիւ այդ հանգամանքի հայ մելիքները կը հանդիսանային գլխաւոր դերակատար կեանքում։

Ճիշտ այդպէս էլ էր Ղամիշլուքում։ Գուցէ կային մարդիկ (մինչև անգամ գիւղացոց կէսը), որոնց հաճելի լինէր հիւրերի քարոզը։ Բայց այդ զգացմունքը արտայայտելու համար քաղաքացիական համարձակութիւն էր հարկաւոր, որմէն զուրկ էին այդ ողորմելիքը։ Ըստ որում ազգուած լինելով քրդերէն, նոքա ի նկատի ունէին քրդական կեանքը նմանօրինակ դէպքերում, որ անհատական նախաձեռնութիւնը բառի բուն նշանակութեամբ կաշկանդուած էր և անհատի ձայնը փոքրումը խլացած...

Ուրեմն Մելիքի ընդունածը՝ գիւղի ընդունածն էր. մերժածը՝ մերժած։

Այդ մի մեծ դժբաղդութիւն էր Ղամիշլուքի համար։ Որովհետև եթէ այդ գիւղի համայնքի պատմական կեանքը չանդրադառնար՝ լաւագոյն ապագային գիմելու ոչ մի բարեացակամութիւն չ'յայտնող Մելիք-

խոյին մէջ։ — Այդ դէպքում գուցէ գիւղացիք նպատակայարմար դատէին Սրբազանի և ընկերների առաջարկութիւնները և սկսէին մտածել մարդավայել կեանքի վրայ։

VIII.

Մինչև ուշ ժամանակ, կէս-գիշեր անց, նստած էին հիւրերն ու Մելիքխաչն։ Ունկնդիր ծերունիներէն մի քանիսը նստած տեղերը կը մրափէին։ Մնացեալներէն մաս մի գնացին տները, մի մասն էլ թէև աչքը բաց՝ կը տեսնէր հիւրերին, բայց բարոյական խլութեան պատճառով չէր կարող լսել՝ իր կեանքի բարօրութեան համար զրուցած մարդարիտ խօսքերը...

Մելիքն ու հիւրերը թէև շատ վիճեցին, բայց երկու կողմէն և ոչ մին չ'զիջեց միւսին։ Կարելի էր մի կերպ ասել, որ Մելիքը յաղթող դուրս եկաւ։ Ի հարկէ, այդ յաղթանակը կանոնաւոր մրցումի արդասիք չէր, հապա՝ ծայրահեղ յամառութեան։

Հիւրերը տեսնելով, որ չէ կարելի, ոչ մի կերպով յեղաշրջել յամառ Մելիքի համոզմունքը՝ «ձեր արիւնը՝ ձեր գլուխը» ասին և լուսաբացին ձեռնունայն, հիասթափած վերադարձան Հաւաւ գիւղը։

Ժողովրդի այն մասը, որ գիշերը ի ներքուստ համակարծիք էր հիւրերի յայտնած մտքերին՝ երբ տեսան, որ Մելիքն յաղթող դուրս եկաւ, իսկոյն փոխեցին իրենց գիրքը։

— Երևի, Մելիքի պաշտպանած հայեցակէտը հիմնաւոր էր աւելի, որ հիւրերը տեղի տուին և հեռացան։ — Այսպէս կը-մտածէր ոչխարացած Ղամիշլուքցին և երջանիկ կը համարէր իրեն, որ Մելիքխաջի նման պետ ունի։ Միամիտ մարդիկ...

IX.

Ղամիշլուքի վերևում, Հայաստանի մշտածիծաղ կապոյտ երկնակամարին վրայ երևան եկան մօտալուտ փոթորիկ գուշակող սև-սև ամպեր և սկսեցին հետզհետէ խտանալ...։

Դրանց չ՚նկատելու համար պէտք է մարդ կոյր լինէր։

Բայց Ղամիշլուկցի հայը, փորձով իմացած լինելով հանդերձ, որ այդպիսի փոթորիկներն առանց աղետալի հետք թողնելու չեն անցներ հայի գլխէն, — այնու ամենայնիւ հարկ չէր զգար պատրաստ գտնուելու, որ քաջութեամբ դիմաւորէր ահռելի փոթորկին...

Թուրվանտան արդէն Ալի աղայի հարեմումն էր... Այդ առանդումը տեղի ունեցաւ հիւրերի մեկնելէն հինգ օր յետոյ։

— Գէ՛շ բան էր՝ եղաւ, — կըմտածէին Ղամիշլուկցիք, ակնարկելով Թուրվանտայի առանդումը, — բայց եղածը եղաւ—անցաւ։ Է՛, ի՞նչ անենք, Աստուած այդպէս էր գրել նորա ճակատին և... այդպէս էլ եղաւ։

Հիմա բանը նրանումն էր, որ պէտք էր ուտեստի պաշար մատակարարէին նախայարձակ եղող ցեղի կուսղներին։ Որովհետև Ղամիշլուքը կիսնար Քար—Օր և Քուրմ գիւղերի միջև, ու վրայ գնացող ցեղը, որ մէկն էլ որ լինէր, պիտի անցնէր Ղամիշլուքի քովէն, այդ պատճառով յարձակողին ուտելիքը պիտի մատակարարէին Ղամիշլուքցի հայերը։ Այդպէս էր առհասարակ քրդերի «օրէնքը»։

Եթէ երբէք հայ գիւղացիք ընդդէմ գնային այդ օրէնքին, վայ նոցա գլխին... այնուհետև խօ գլուխ խալսելը հրաշք կը լինէր..։ Ասենք հայ գիւղացիք այդքան էլ «անխելք» չէին, որ այդ «հնաւանդ պարտականութիւնը» չ'կատարէին։ Միայն Հաւաւ գիւղն էր, որ «համրած էր քրդերի ակռաներն ու չ'տալը սովորութիւն դարձրած»։

Հաւացիք էլ խօ այնքան դիւրութեամբ չ'տիրացան «չ'տալու սովորութեան»։ Զէ՞ որ Կեօկտերէի միացեալ քիւրտ ցեղերը Ոռզոռն–Օվացոց վրայ գնալիս, երբ Զին–Աղն[1] և Հաւաւ գիւղերէն 2 շաբթուան պաշար խնդրեցին և մերժում ստացան՝ կռիւ ծագեցաւ զաշնակից քրդերի և յիշեալ երկու գիւղերի Հայոց մէջ։ Այդ աղէտալի բայց և փրկարար ընդհարման միջոցին, որ տեղի ունեցաւ 1803 թ. գարնան, Զին–Աղնի և Հաւաւու հայերը թէև մեծ արիութիւն ցոյց տուին, բայց դարձեալ մինչև որ մի քանի տասնեակ զոհեր չիտուին՝ չիհասան իրենց նպատակին..։ Ինչ էլ լինի՝ նրանք հաւացի

1. Զին–Աղն՝ ըստ Գ. Վ. Սրուանձտեանի իսկ ըստ բալուցոց–Շնազ, որ Հաւաւին մօտիկ մի գիւղ է զուտ հայաբնակ։ Այդ գիւղի հայերն էլ հաւացիներին կը նմանին մի քիչ։

են, կը վայլեցնեն։ Նրանք մի անգամ ջուրն առուն ձգել են....

Այդպէս կը մտածէին Ղամիշլուքցիները և կ՚աւելացնէին,

— Մենք դեռ մի այդպիսի բան արած չենք և անելու էլ չենք, որովհետև հաւաքցիների բանն ուրիշ է, նրանք քաջ մարդիկ են, Աստուած նրանց քաջութիւն է տուած...

X.

Փոթորիկը պայթեցաւ...

Երկու արիւնախանձ ցեղերի մի շաբաթ տևող ահռելի ճակատամարտի ընթացքում, որ տեղի ունեցաւ Մրջիւնիկ և Սագրաբ հայաբնակ գիւղերի միջև ինկնող գաշտավայրում, — քրդերի կողմէն աւարառութեան ենթարկուեցան հետևեալ հայ գիւղերը. — Գոմբէր, Այպարանք, Ներիարի, Ներգշի, Սղամ, Զէր, Ղամիշլուքը, Արդիխան, Մէզրէ, Մրջիւնիկ, Նոր-Շնակ և Սագրաբ։

Կռիւը վերջացաւ Քար-Օրցոց ամենա-

խայտառակ պարտութիւնով և Զէյնել աղայի ու երկու որդւոց սպանելովը։

Եւ չինայած, որ վերոյիշեալ գիւղերի հայերը ոչ մի մասնակցութիւն չունեցան բուն պատերազմական գործողութեանց մէջ՝ դարձեալ 12 գիւղերէն մօտ 200 հոգի կոտորուեցան։ Դրանցմէ ոմանք սպանուեցան իրենց տան մէջ՝ աւարառութեան միջոցին, ոմանք զանազան մթերներ պատերազմի դաշտը փոխադրելիս — հակառակորդ ցեղի հրոսախմբերին հանդիպելով։ Մի աչքի ընկնող մաս էլ Զէթ գիւղում սպանուեցան, որովհետև Զիթացիք աւարառութեան միջոցին ընդդիմացան Քար–Օրցոց...

Սպանուածների թիւմն էին ի միջի այլոց և Մելիքխաչն ու երեք որդիքը (Մարտոն ապաստանած էր իր աղջկայ մօտ՝ Ալի աղայի տունը)։

Մելիքին ու գերտասանին սրի անցնելու համար Զէյնէլ աղան յատկապէս մի խումբ էր դրկած Ղամիշլուք։ «Այդ խումբը չ'բաւականացաւ իրեն տրուած հրամանով խրժդժելի արարքներով քարուքանդ արին Ղամիշլուքը՝ աւերակների տակ թաղելով տասնեակ զոհեր։ Երկու սեռի պատանիներին էլ գերի տարին Քար–Օր, ուր այդ խեղճերը մնացին

1—2 շաբաթ։ Զէյնէլ աղայի սպանուելէն յետոյ՝ Դօղբքցոց շէխի կարգադրութեամբ գերիներին տարին Բերիա — Հալէպ (Halèbe) քաղաքը և լաւ գնով ծախեցին Պասրացիներին...»։

XI.

Կը գուշակեմ, որ ընթերցողը կը մտածէ, թէ ինչ կ'անէր թուրքը։

Այդ պատճառով էլ կ'շտապիմ ասել մէկերկու խօսք։

Թուրք կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր Քար—Օրցոց և Քրմրցոց մէջ տիրող խռովութեանց նախնական շարժառիթները։ Գիտէր նոյնպէս, որ քաղաքէն հազիւ 2—3 մղոն հեռաւորութեան վրայ երկու ցեղերը կը ճակատամարտին։ Չէր կարող չ'գիտենալ, որ շնորհիւ այդ կուի մօտակայ հայաբնակ գիւղերը ենթակայ են աւար—աւերի և սպանութեանց։ — Գիտէր, այո, բայց հարկ չէր զգար միջամտելու և ազգաբնակութեան մէջ խաղաղութիւն պահպանելու՝ վախենալով

որ մի՛ զուցէ այդ քայլով այս կամ այն ցեղին անհաճոյ թուի։

— Ի՞նչ օգուտ, կը մտածէր Բալուի գաւառապետը, — եթէ մէջ մտնեմ, բրդերը գիտեն իրենց անելիքը, խօ իմ բերանս չեն նայելու։ Ես պիտի զուր տեղը գէշ մարդ դիմիմ... Բրդերն այնպիսի մարդիկ են, որ եթէ իրենց օգուտը մտածելով՝ երկուստեք ձեռնտու պայմաններ առաջարկես՝ նոքա չեն հասկանար քեզ։ Մէկդի թողած իրենց մէջ տիրող իրարանցումը՝ կը միանան, ու քեզ կը զարնեն...։ Ուրեմն չարժէ նոցա գործերին խառնուել։ Ամեն ինչ վերջանալուց յետոյ կարելի է յաղթողին հետ բարեկամանալ և լաւ մարդ դառնալ...

Ահա այդ պատճառով բոլոր գաղանութեանց առջև սուտ—խուլ ձևանալով՝ այժմ միայն, «ամեն բան վերջանալուց յետոյ», գաւառապետն հարկ կը զգար բարեկամանալ յաղթող Ալիին հետ և «լաւ մարդ դառնալ»...

Թուրք կառավարութեան գաւառական ներկայացուցիչները. — Մենք անզօր ենք — կ՚արդարացնէին իրանց, — պատերազմասէր քիշրտ ցեղերի (Աշիրաթ) հաւաքական ուժին դէմ։ Մենք չենք կարող զսպել նոցա

անյաղ կրքերը և խաղաղութիւն պահպանել մեր պետութեան հիւսիս–արևելեան նահանգներում։ Ֆէօտալականութիւնը այդ նահանգների ճակատագիրն է, որ չէ կարող ջնջել Օսմանցիի ձեռքով...։

— Մի բան սակայն շատ լաւ է, կաւելացնէին նոքա, — որ քրդերն ինքնաբերաբար կը նպաստեն մեր ալլահախնամ Պետութեան կազմած մի մեծ ծրագրի իրագործմանը։ Առանց մեզ նեղութիւն ու հոգ պատճառելու. — զբաղեցնել ըմբոստ տարրերին, որ ժամանակ չունենան մեզ[1] դէմ յոխորտալու։

Բացի այդ՝ նրանք կը մոռանային որոշակի շեշտել և այս կէտը, որ քրդական տարարքները խիստ ձեռնտու միջոցներ էին Օսմանցոռի ձեռքում՝ ոչ–իսլամ տարրերին ռեժաբափ անելու, կեղեքելու, ազգային առանձնայատկութիւններին զրկելու... համար։

*
* *

Քըրմըցոց Ալի աղան այդ փառաւոր յաղթութիւնը տանելուց յետոյ, որով բոլորովին ընկճեց Քար–Օրցոց ցեղին, մի օր հրաւի-

1. Ընդհանուր թշնամուն

բազիր ստացաւ Բալուի գաւառապետէն, որ քաղաք երթայ։ Ալի աղան պատասխանեց, որ առ այժմ չէ կարող ընդունել այդ հրաւէրը, որովհետև գեղեցիկ Զումրուխ հանումը (երբեմնի Թուրխանան) շատ վատնգաւոր հիւանդ է։

Անարգ բարբարոսութեան անպարտ զոհը՝ չ՝կարողանալով հանդուրժել սոսկալի իրականութեան զէմ, մորմոքմամբ սրտի տեսնելով իր անարատ պատուի բռնաբարումը, փրկութեան ոչ մի ելք չ՝գտնելով... — մկնդեղով ինքզինքը թունաւորեց, որ «հոգին ու մարմինն ազատէ» բռնութեան անգութ ճիրաններէն... խեղճ աղջիկ...

Բայց, զմբաղդաբար ասեմ՝ թէ բարեբաղդաբար. Ալի աղան շուտով վերահասու եղաւ այդ դաղտնիքին։ Ոչ մի զոհողութեան առջև կանգ չառնելով՝ փրկեց «իր սրտերին մէջ ամենաթանկագին և իր կանանց մէջ ամենագեղեցիկ էակի» կեանքը։

XII.

Երբ կարելի էր վտանգն անցած համարել (Զումրութ հանումը լաւացել էր) Ալի աղան իր շքախմբով դիմեց Բալու քաղաքը։ Երբ հասան Մեսրովբեան Բերդի[2] արևմտեան ստորոտը և Բալուի Կախաղան (Ցաղրաղաձ) կոչուող քաղաքամասէն անցնելով կը մտնէին «Ս. Աստուածածնի կենդրոնական փողոցը», — այդ փողոցի երկու կողմի հազարաւոր խանութպանները ոտքի կ'ելլէին և խորը գլուխ կը տային Ալի աղային ու շքախմբին.... Քաղաքում ամէն ոք գիտէր, որ քիչ ժամանակ առաջ Ալին յաղթել էր Քար–Օրցի «հերոսներին» և ամենքը կը զգային, որ «յաղթողն» երկրի մեծն է, ամենամեծ մարդը, որի առջև պէտք էր կանգնիլ և գլուխ տալ...

2. Բալու քաղաքը հաստատուած է մի բարձրաբերձ, հսկայ ժայռի հարաւային կրծքին վրայ։ Աւանդութիւնը կասէ, որ Ս. Մեսրովբը այդ բերդին (ժայռին) մէջ աղօթեց և հայկական տառերը դտաւ։ Այդ պատճառով կը կոչուի Մեսրովբեան Բերդ։

Ցաղթողի գնացքը կանգ առաւ կառավարչական շինութեան — խոնարհիւ առջև, որ հաստատուած էր Ս. Սահակայ թաղում՝ դէպի Արածանի գետը նայող մի բարձրակէզ բլրի վրայ։

Գաւառապետը, ոստիկանապետը, երկու տասնեակ ժանդարմներ իրենց տասնապետներով, քաղաքի առաջնակարգ միւսլիմանների մի քանիսը՝ զուգուած—զարդարուած՝ — դիմաւորեցին յաղթող ցեղապետին։ Գաւառապետի տանը վաղօրօք մեծ պատրաստութիւն էր տեսնուած, որ կարելի եղածին չափ շքեղ ընդունելութիւն ցոյց տան։

Եւ որքան զոհ մնաց Ալի աղան այդ «սրտագին ընդունելութենէն»։

Միւս օրը Ալի աղան գաւառապետին ներկայացրեց երկու հայ գեղեցկուհիներ, որոնց նա «յափշտակել էր Աղամ զիւղէն՝ յատկապէս սիրելի գաւառապետին նուիրելու համար, որպէս մի զոյգ Ամասիայի քաղցրատեսիլ և անուշահամ խնձոր»...

ТИФЛИСКАГО СОБРАНІЯ БИБЛІОТЕКА

XIII.

Այդ «խնձորների» փոխարէնը Ալի աղան երեք ամիս յետոյ ստացաւ լիուլի...

Գաւառապետի շնորհիւ կազմուած և Բարձրագոյն Դրան ներկայացրած մի բազմաստորագիր մազանդային[1] զէմ Բալուում ստացուեց Կ. Պոլսէն մի ֆէրման[2]։ Այդ ֆէրմանի զօրութեամբ Քըրմրցոց ցեղապետ Փափազ-օղլի Ալի աղան և նորա ժառանգները, որդուց որդի, Պէկի կոչումն կը ստանային։ Գազանը վարձատրեցաւ, — Նա այժմ կը կոչուէր ԱԼԻ ՊԷԿ....

1. Հանրագրութիւն։
2. Բարձրագոյն հրովարտակ։

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

Հ.Ս.Խ.Հ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А Публичная Библиотека
7/31 1922
Ա. ԾՅԱՄԱԼԻՑԱՆԻ ԱՆՎԱՆ